

Álló Géza

A szerető Isten és a szabadakarat

Töprengések Isten szeretetéről és a világ nyomorúságáról

ISTEN A SZERETET

Az Egyház a szeretetet is a túlvilágról eredezteti. XVI. Benedek pápa *Deus caritas est* kezdetű körlevelében¹ hosszasan fejtegeti a gondolatot: *Isten maga a szeretet*. A nyilvánvalóan igazolhatatlan állítást a pápa meglepő érveléssel kísérli meg bizonyítani. Némi hermeneutikai bravúrral oda jut, hogy Isten szeretete egyidejűleg *erosz* és *agapé*; az előbbi jelentése a közismert latin *amor* (= szeretet, szerelem) szóéval analóg: a szexualitást is magában foglaló, birtokolni vágyó érzéki szeretet,² míg a második inkább a latin *caritas* (= önzetlen szeretet, nagyrabecsülés) szó párja: az adni akaró „hitben megalapozott és hitben megformált” szeretet (i. m. 7). Nem mérkőzhetünk a pápa műveltségével és nyelvismeretével, de a két fogalmat magyarul egy szóval a *rajongás* fejezi ki, vagyis a körlevél értelmében Isten *rajong* az emberiségért.

Igazolandó, hogy a pápa ezt komolyan gondolta, idézünk idei nagyböjti üzenetéből: „A kereszt misztériumában a mennyei Atya *köszönetének* ellenállhatatlan ereje bontakozik ki a maga teljességében. Avégett, hogy *visszaszerezze* teremtményének szeretetét, igen nagy árat ajánlott: egyszülött Fiának vérért [...] A kereszten Istennek ránk irányuló *erosza* nyilvánult meg”. (*Az idézetekben minden kiemelés tőlem!* – Á.G.) A továbbiakban a Szentatya Pseudo Dionüszioszt idézi: „Az *erosz* valóban olyan erő, amely arra készíti a szerető felet, hogy ne maradjon meg önmagában, hanem egygyé váljék szeretett társával”. Majd ezt kérdezi: „Létezik *'örültebb erosz'*, mint ami arra készítette Isten Fiát, hogy azonossá legyen velünk annyira, hogy elszenvedje még bánatalmazásaink következményeit is?” A válasz: „A kereszten maga Isten kéri könyörögve teremtményeinek szeretetét: mindegyikük szeretete után *epekedik!*” És a végső következtetés: „Az Úrnak felénk irányuló *rajongására* mindenekelőtt azzal kell válaszolnunk, hogy készséggel elfogadjuk szeretetét és engedjük, hogy ezáltal magához vonzzon bennünket [...] Csak az önmagunk szabad átadását a *viszonzásra sóvárgó* heves vággyal egyesítő szeretet adja meg azt az örömet, amely enyhíti még a legsúlyosabb terheinket is.”³

Ismereteink szerint hasonlóan meghökkentő kijelentéseket pápa eddig még nem tett – legalábbis nyilvánosan nem. Az ilyen gondolatokat akár még helyénvalónak is tekinthetjük egy egzaltált középkori szerzetesnek cellája magányában eluttogott imáiban, de hogyan értelmezzük ezeket egy képzett teológustól, aki korábbi műveiben kiemelkedő intelligenciájáról és logikai képességeiről tett tanúbizonyságot? Mit értünk azon,

¹ XVI. BENEDEK PÁPA 2006. Ez volt a pápa első, „székfoglaló” körlevele.

² A pápa szerint manapság a szerelem hazug istenítése miatt „A 'szexre' lefokozott Erősz áruvá lett, pusztá 'dologgá', megvehető és eladható, s így maga az ember válik áruvá.” (I. m. 5.)

³ Benedict XVI: *God Thirsts for Human Love* (Isten szomjazik az emberek szeretete után) (ZE 070221).

hogyan Isten akár egyszülött fiát is kész volt halálba küldeni, hogy *viasszaszerezze teremtményeinek szeretetét*? Egy másik tanulmányban részletesebben megvizsgáljuk, hogy Isten egyszülött Fia – aki tulajdonképpen azonos az Atyával és mindketten a Szentlélekkel, mivelhogy csak egyetlen isteni lényeg létezik – hogyan tudott „meghalni” a kereszten. Ezúttal a kérdés így hangzik: miféle szeretet az, amelyik kész akár gyermeke halála árán is kikövetelni a viszonzást?

Óhatatlanul eszünkbe ötlük Ábrahám legendája (Ter. 22. 1–23). Jóllehet az Úr az Ószövetség szerint végül is megakadályozta a gyermekgyilkosságot, hogyan lehetett képes rá, hogy Ábrahámot erre biztassa? Egyáltalán: hogyan süllyedhetne egy végtelesen hatalmú és mindentudó lény odáig, hogy véges kreatúráinak szeretete után *epedjék*? Amikor – elnézést a profán hasonlatért – még csettintenie sem kellene, csak gondolnia, és máris minden lény *szabad akaratából* sóvárogna az ő szeretete után! Nem lehet, hogy Ószentsége tulajdon emberi vágyait ruházza át Istenére? Bizony, a végkövetkeztetésből ez ütközik ki: csak az jelenthet boldogságot számunkra, hogy *viszonszeretjük* Istent!

„A boldogság titka – minden keserves nehézség dacára –, hogy életünkben Isten álljon az első helyen” – nyilatkozta XVI. Benedek pápa.⁴ Noha nem értünk egyet vele, nem kívánunk vitába szállni ezzel az állítással, hiszen nyilvánvalóan nem ez a helyzet manapság. Akkor mégis mi a varázsuk az ilyen és ehhez hasonló kijelentéseknek?

Az istenhívő filozófia úgy fogalmaz, hogy a világban magát elveszettnek érző és helyét kereső ember számára biztonságot ad a *hit*, hogy *hozzá tartozik* valamiféle „*Ab-szolút*”-hoz – amit ugyan nem ismer és nem is tud igazán felfogni –, csak „érzi” a *személyes kapcsolatot* és azt, hogy *el van fogadva*. Mindebből értelmes támpontokat, „racionális” reményt kap életéhez.⁵ Nem vitatható, hogy a legtöbb ember számára nélkülözhetetlen mankó az ilyesfajta hit: kényelmes életcélt mutat és átsegít a haláltudat gyötrelmein, noha túlhajtása sokakat vezérel irracionális életformákba – önsanyargatás, szcientológia, Krisna-tudat, terrorizmus stb.

Bár azok sincsenek kevesen, akik tudnak járni *mankó nélkül*, számukra is cáfolhatatlanul érvényes a pápai körlevél *alap gondolata*: életünknek *egyik* értelmet adó alappillére a tudat, hogy szeretet fűz másokhoz, akiknek számára fontosak vagyunk, akik elfogadnak és viszonszeretnek. Szerető *család*, igaz *szerelem*, szeretetteljes *emberi* kapcsolatok nélkül aligha lehetünk boldogok! Éppen ezért hamisnak kell minősítenünk *minden* vallási tanítást, amely túlvilági lény(ek) szeretetében jelöli meg a boldogság forrását. „Szeresd *felebarátodat*, mint saját magadat” – tanította Jézus (Mt 22,40).

Egyfelől persze érthető a teológusok megfeszített igyekezete: ha abból az előfeltevésből indulunk ki, hogy Isten *létezik*, akkor ennek az Istennek jónak *kell* lennie, egy jó Istennek pedig szeretnie *kell* teremtményeit! Egy rosszindulatú isten elképzelése ugyanis rendkívül logikátlan feltételezés volna, hiszen éppen arra nem lenne alkalmas, amire kitaláltatott, nevezetesen, hogy segítségével és irányításával teremtményei eljuthassanak az örök üdvösségre; amihez az Egyház szerényen még hozzáteszi, hogy ezen segítség és irányítás közvetítésére kizárólagos jogosultságot kapott.

Másfelől viszont mind a pápa, mind az Egyházi Tanító Hivatal kétségkívül tudja, hogy a világban tapasztalható rossz aligha egyeztethető össze a megrajzolt istenképpel. Felesleges vitákat elkerülendő, rosszon egyelőre csak olyan eseményeket értsünk –

⁴ Benedict XVI: *God Is the Secret to Happiness* (Isten a boldogság titka) (ZE 070318)

⁵ Ezeket a kérdéseket mélyrehatóan tárgyalja például DE CHARDIN 1980. vagy KÜNG 1994. – Külön tanulmányozandó kérdés: hogyan fakadhat *racionális* remény az *irracionális* és érthetetlen abszolútumba vetett hitből?

járványok, természeti katasztrófák, gyógyíthatatlan betegségek, a világúrból ránk zúduló kozmikus sugárzás káros hatásai stb. –, amelyek semmiképp sem hozhatók kapcsolatba emberi tevékenységekkel.⁶ Honnan van a rossz? A kérdésre a II. Vatikáni Zsinat előtti teológia kitérő választ adott: Isten titkos terveit nem érthetjük.⁷

A mai teológia – felismervén az önellentmondást – más magyarázatokkal szolgál. Aquinói Tamás nyomán mindenekelőtt leszögezi, hogy „Isten önmagát teszi teremtésének céljává, tehát már a világ teremtésekor előre látta azt a 'tervét', hogy a teremtést önmagával akarja boldoggá tenni” (DKK1, 196) – eszerint mégiscsak vannak beavatottak, akik értik Isten terveit! De Isten nemcsak megteremtette, hanem gondját is viseli a világnak, amin az értendő, hogy folyamatosan biztosítja fennmaradását és teremtményeinek értelmes célt ad (DKK1, 197). Ez a fejtegetés mintha nem volna megalapozott: „A konkrét események megfigyeléséből nem szerezhethünk biztos tudást arról, hogy Isten hogyan vezeti célba a teremtését [...] 'Biztos' azonban – mert Isten megígérte s az ember *hittel elfogadta*, hogy Isten a világot célba juttatja [...] üdvözítő akaratára legyőzi a gonosz hatalmát.” (DKK1, 227.)

Ezúttal ne feszegessük tovább, hogy honnan ismerjük Isten ígését, sem azt, hogy a „hittel elfogadás” miért tekintendő bizonyítéknak. Aki az emberiség jelenlegi állapotát úgy tudja értelmezni, hogy megfelel a végtelen hatalmú és végtelenül jó, kedves gyermekeit végtelenül szerető Isten örök terveinek, aligha gondolkodik racionálisan, viszont feltehetően ismeri Szent Ágoston vigaszát: „Isten sohasem engedné meg semmilyen rossz létezését, ha nem állna hatalmában még a rosszat is jóra fordítani. Jobbnak tartotta, hogy a rosszból hozza ki a jót, mint azt, hogy egyáltalán ne engedje meg a rosszat” – ami meglehetősen erőltetett kísérlet a megmagyarázhatatlan megmagyarázására.⁸ Gisbert Greshake mai teológus viszont már a modern természet-tudományok eredményeire támaszkodik: „[...] az esetleges mindig áttöri a szükségszerűt. [...] Hogy létezik rák, vírusfertőzések, születési rendellenességek, balesetek, árvizek és hasonlók – mindez szükségszerű következménye annak, hogy a fejlődés szabadon bontakozik ki; [...] nem szükségszerűen [...] hanem játékban, a lehetőségek kipróbálásában, a véletlenben”. (DKK1, 229.) Hát, lehet. A fejtegetés sajnos nem tér ki a magától értetődő kérdésre: ki alkotta azokat a törvényeket, amelyek szabályozták a földi történések menetét és persze még ma is hatnak? Mert a felelősség nyilván a törvényalkotót terheli!

Nem csekély erőszakot kell elkövetnie józan ítélőképességén annak, aki azt állítja, hogy Isten csak a rossz létezése – az emberek szenvedése – árán tudja elérni céljait!⁹ Az igazság viszont az, hogy a teológia mind a mai napig érdemben semmit sem tud

⁶ Nem szeretnénk populistának látszani, ezért csak két adatot idézünk. Egyik az 1347 októberében Messinán keresztül Európába betört, majd több, mint fél évszázadon át dühöngő pestisjárvány, amelynek 44 millió áldozata az akkori Európa lakóinak egyharmadát tette ki! Bár szenvedésüket nem csökkentette, talán jelentett némi lelki vigaszt az áldozatoknak, hogy haláluk előtt VI. Kelemen pápa általános bűnbocsánatában részesülhettek. A másik a 2004-ben karácsonyi ajándékként érkezett indonéziai szökőár, amelynek 236 000 áldozata viszont általános bűnbocsánat nélkül került a túlvilági ítélőszék elé.

⁷ A választ Mécs László papköltő fogalmazta meg költőien *Egy kirándulás elmaradt* című sokat idézett versében: „Ki érti Isten titkos terveit / Kedvenceit most mért ríkatja itt?”

⁸ Augustinus Aurelius: *Enchiridion ad Laurentium*, XI. 3. Arról nem értekezik Ágoston, hogy a jó „kihozásához” Istennek miért van szüksége ilyen embertelenül sok rosszra. Feltehetően nem adatott meg neki a titkos tervek ilyen mélységű ismerete.

⁹ Hallgassuk meg egy neves teológus őszinte szavait és kibúvóját is: „*Nagy titok, talán a legnagyobb... miért engedte meg Isten egyáltalán a bűnt... Nincs rendszer, sem bölcselet, sem vallás, amely a rossz, nevezetesen a bűn tagadhatatlan létezésének kielégítő magyarázatát tudná adni. Múltányalán dolog tehát itt a keresztény dogmától várni azt, amit az ellenfelek sem tudnak nyújtani.*” (Dogm1, 573. oldal)

kezdeni a világban tapasztalható rosszal: „Az újabb teológiában megerősödik az a felismerés, hogy a teremtményeknek minden időben fennálló kimondhatatlan szenvedését nem kívánják teológiailag igazolni, hanem ehelyett beismerik sötétben tapogatózó tudatlanságukat e kérdésben, és együttérzően odafigyelnek az érintettek panaszára és fájdalmára. [...] A szenvedőkkel és a halál veszélyében levő emberekkel vállalt *szolidaritásuk révén a keresztények Istennel lépnek közösségre*, aki Jézus Krisztusban *minden rosszat magára vett*, hogy evvel megváltsa és jóra fordítsa.” (DKK1, 229.) Ha megkíséreljük értelmezni ezt a érvelést, megállapíthatjuk, hogy

– A keresztények a szenvedőkkel együtt érezve Istennel közösségre lépnek. Más szóval: eleve feltételezik, hogy Isten létezik és jó, majd szolidárisan rábízzák, gyötörje embertársaikat bölcs belátása szerint. „Isten megtapasztalt üdvösséges tevékenysége felébreszti a reményt, hogy gondoskodásával a jövőben is mellette áll népének.” (DKK1, 227.)

– Isten Jézus Krisztus néven emberi alakot öltött, majd ebben a szerepben magára vett minden rosszat (véltetően csak a földön létezőket), visszamenőleg az emberre válás mintegy 2,5 millió éves folyamatában elszenvettedeteket, a jelenbelieket és a jövő ki tudja hány (ezer? százezer? millió?) évében majdan bekövetkezőket is. Vagyis együtt szenvedett, szenved és fog szenvedni – nyilván nemcsak lelkiileg, fizikailag is – a szenvedőkkel, miáltal megváltja őket, mi több, majd jót fog kihozni a rosszból.¹⁰

A materializmus könnyebb helyzetben van. A világban tapasztalható rengeteg szenvedést és bűnt látva, racionálisan két lehetőség között választhat: Isten

- vagy végtelenül közömbös (esetleg gonosz is) – annyi szájalmat sem „érez” az emberek iránt, amennyi egy emberben támad egy hangya iránt, amikor az a testsúlyánál hatszor nagyobb súlyú morzsát cipel;
- vagy nem létezik.

Első esetben gyűlölnünk kéne őt, de ez túl alantas érzés, amivel tisztességes ember bajosan tudna megbékélni. Marad a második feltételezés: az ateizmus. Isten elutasítása tehát nem érzelmi kérdés, hanem kényszerű következtetés, tiszta lelkiismerettel.¹¹

¹⁰ Kerülném a blaszfémiát, de Istennek gyermekeire irányuló végtelen szeretetéről az emberiséget sújtó természeti katasztrófák fényében egy régi vicc jut eszembe, amelyben a papa így vigasztalja az osztályvizsgán megbukott, s ezért alaposan elnászpángolt csemetéjét: *Hidd el kisfiam, nekem ugyanúgy fáj, mint neked!* A fiúcska visszakérdez: *És ugyanott, papa?*

¹¹ Ezt az érvelést így karikírozta egy művelt vitapartnerem: „A fény a fizika tanítása szerint tagadhatatlan hullám formában terjed, ezért megfelelő esetben interferenciát hoz létre. Másfelől viszont bizonyos kísérletekben nem eredményez interferenciát, hanem atomos viselkedést mutat. Miután a második esetről saját szememmel (?) győződöm meg, ezért nem érzem, de kényszerű következtetés: nincs fény.” Kis logikai bukfcnc van a dologban, ugyanis a kényszerű következtetés legfeljebb az lehetne, hogy a fény nem hullám. De legyünk nagyvonalúak és nézzük el, hogy nem ismeri a kvantummechanika alapelvét, amely szerint a mikrovilágban minden objektum – így a fény „atomja” a foton is – *duális* tulajdonságú: *egyidejűleg* birtokolja mind a részecske-, mind a hullámtermeztet. Ez azért elképzelhetetlen számunkra, mert a mi világunkban – a makrovilágban – hasonlót sohasem tapasztalunk. – Kicsit pontosabban az a helyzet, hogy az *anyag* két formában létezik: „kézzelfogható” alakját nevezzük a makrovilágban egyszerűen anyagnak, a mikrovilágban pedig *részecskének*; *energiaként* viszont hullám formájában terjed, amit a makrovilágban érzékszerveinkkel közvetlenül nem, csak hatásain keresztül érzékelünk; például a hőhullám melegít. A mikrorészecskék valójában „energiacsomagok”, és a megfigyelés módjától függően mutatják részecske, illetve hullám „arcukat”. – Ettől eltekintve, az ellen-szillogizmus azért is sántít, mert megismételhető kísérletek mérhető eredményeiről beszélve von le hamis következtetést, miszerint amit nem látunk, az nem is létezik. A természettudomány olyan mérőeszközökkel dolgozik, amelyek érzékelési pontossága elképzelhetetlen mértékben felülmúlja érzékszerveinkét, de senkinek nem jutna eszébe kétségbe vonni a mérési eredmények valóságát. Például a testsúlyomat sem *látom*, de azért elhiszem, amit a mérleg mutat!

A SZABADAKARAT

A rossz másik válfaja az erkölcstelen, esetenként bűnös emberi cselekedetektől fakad.¹² Erre a logikailag megmagyarázhatatlan lehetőségre a teológia egy másik, ha lehet még kevésbé logikus magyarázattal szolgál, miszerint Istentől *szabadakaratot* kaptunk. Ezen pontosan az értendő, hogy képesek vagyunk erkölcsi döntéseket hozni Istennek bármiféle – akár szellemi, akár fizikai – befolyásától menetesen, önállóan, tiszta lelkiismeretünk szerint. A rossz tehát hibás szabadakarati döntéseink következménye, amit Isten *nem akar*, csak azért *tűri el*, mert maximálisan tiszteletben tarja szabadakaratumkat, noha előre tudja döntéseink fájdalmas következményeit.¹³

Mai ismereteink szerint az ember szellemi tevékenysége agyműködésének eredménye. A modern biológia kimutatta, hogy az agyunk idegsejtjei (neuronok) között *lehetséges* kapcsolatok (szinapszisok) és az *információtároló* (emlékező) elemek születésünk pillanatában adóttak. Számuk azonban olyan óriási, hogy életünkben csak töredéküket tudjuk kihasználni, így személyiségünk mégsem teljesen determinált. Neveltetésünk-től, tanulmányainktól, körülményeinktől és választásainktól függ, hogy mennyit aktivizálunk belőlük: milyen emberré leszünk.¹⁴

Köztudott, hogy agyunk elektromos impulzusokkal irányítja mind testi, mind szellemi funkcióinkat, noha pontos működését még nem ismerjük.¹⁵ Azt is tudjuk, hogy testünket állandó elektromágneses- és részecskesugárzás járja át, amely részben kozmikus, részben földi eredetű. Kétségbevonhatatlan, hogy az ebből elnyelt energia valamilyen módon befolyásolja agyi impulzusaink keletkezését és minőségét – következésképpen testi és lelki hatásait –, ezeket a hatásokat azonban nem tudjuk kiszűrni. A szabad akarat számunkra azt jelenti, hogy ezen meghatározottságokon kívül *más* tényezők nem befolyásolják döntéseinket.

Mármost akár elfogadjuk, hogy van szabadakarata, akár nem, Isten tulajdonságai-val olyan mély ellentmondásba kerülünk, hogy létezését csupán ezen az alapon meg kell kérdőjeleznünk.

A kálvinista teológia *determinista*. Eszerint nincs szabadakarati döntés, minden Isten előzetes örök tervei szerint történik: akit pokolra szánt elkárhozik, a *kiválasztottak* viszont üdvözülnek. Mivel azonban nem tudhatjuk, mire vagyunk predesztinálva, szabad akaratunkból tennünk kell a jót. Őszintén szólva ez a felfogás látszik legkövetkezetesebbnek és legtisztességesebbnek. Ha azonban nincs szabadakarata, akkor nincs erkölcsi felelősség sem: ellentmondásba kerülünk Isten végtelen *igazságosságával* és *bölcsességével*.

¹² Eléggé közismert, hogy a Biblia szerint Isten eredetileg jóra hajló akaratla teremtette meg öszzüleinket, de megszegték tiltását, amikor ettek a jó és rossz tudása fájának gyümölcséből, ezért büntetésből elvesztették halhatatlanságukat és akaratuk rosszra hajlóvá lett. A következményeket mi kései leszámazottak is viseljük: halandónak születünk, rosszra hajló akaratla és bűnük nyomával, az *áteredő bűnnel* lelkünkön.

¹³ Ezúttal nem elemezzük a kijelentés neveltségességig abszurd voltát, miszerint a végtelen hatalmú Istennek bármit is el *kell* tőrnie véges teremtményei részéről. – Lásd a 16. jegyzetet is.

¹⁴ A tanulás sokretű folyamat, a készségek kifejlését minél korábban, a logikus gondolkodásra nevelést serdülőkorban érdemes megkezdeni. Aktív szinapszishálózatunkat elvben életünk végéig tudjuk bővíteni – a jó pap holtig tanul (hat) –, a gyakorlatban azonban 35–40 éves kor után már igen nehezen. Ezért igaz a népi bölcsesség, hogy amit Jancsi nem tanult meg, azt János sem fogja tudni.

¹⁵ Az orvostudomány és a pszichológia ugyan ma még messze van attól, hogy részleteiben feltárja az emberi agy működésének bonyolult törvényszerűségeit, mégis nyilvánvaló, hogy ezek *léteznek* és – az említett tág keretek között – *meghatározzák* viselkedésünket, vágyainkat, akaratunkat, kedvünket stb. Természetesen korábban begyűjtött és tárolt tapasztalataink, élményeink aktív – mert ezekre visszaható: módosító, bővítő – felhasználásával.

Más protestáns teológiák inkább az *indeterminista* elvet vallják. Eszerint az embernek lehet olyan döntése – és ezt követő cselekedete –, amelyet Isten nem határozott meg előre, vagyis tőle függetlenül történik. Noha – a lehetőségekre is kiterjedő – mindentudásánál fogva előre *tudja* döntésünket, befolyásolni és megmásmítani *nem tudja*. Vigyük kicsit tovább ezt a gondolatot és olyan történelemhez jutunk, amely nem függ Isten akaratától: oda van *mindenhatósága*. Márpedig ha Isten bármilyen tekintetben nem végtelen, akkor nem is Isten többé – csak Isten.

Itt lép be a katolikus teológia a *mérsékelt indeterminizmus* tanával mondván, hogy Isten *tudná* ugyan befolyásolni szabad döntéseinket, de nem *akarja*. Az indokolás filozófiai nehézségeit mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az Egyházi Tanító Hivatal a mai napig nem tudott választani két egymásnak ellentmondó, hitelességre igényt tartó magyarázat között:

– Az egyik Aquinói Tamástól származik. A *tomizmus* szerint a teremtett lények *minden* cselekedetéhez – a szabadokhoz is! – Isten *közreműködése* szükséges, amely nem csak *erkölcsi* (szellemi), hanem *fizikai* is: e nélkül nincs cselekvés, csak képesség a cselekvésre.¹⁶ Mivel logikailag megelőzi a szabad állásfoglalást, ezt a közreműködést *előírányzó végzésnek* nevezik. Minden cselekedetben van önmagában közömbös fizikai és a cél által meghatározott erkölcsi mozzanat. Az erkölcsileg jó cselekedeteket Isten helyeslő előírányzó végzései szerint tudja, az erkölcsileg rossz cselekedetek esetében viszont csak a fizikai mozzanathoz ad előírányzó segítséget, a rossz erkölcsi mozzanatot nem *akarja*, csak „*megengedi*”.

– A másik magyarázatot Louis Molina jézustársasági atya fejtette ki még a XVI. század végén. A *molinizmus* szerint csak *kísérő isteni együttműködés* van, amely akkor és úgy működik, amikor és ahogyan a szabad emberi elhatározás kívánja. Isten mindentudása és mindenhatósága úgy valósul meg, hogy ismeri az összes lehetséges (volt-van-lesz) teremtmény összes lehetséges döntését és azt is tudja, melyikük milyen feltételek teljesülése esetén melyiket választaná – majd előre elhatározza, hogy mely feltételek teljesülését engedi meg.

Ha meggondoljuk, hogy az akaratunk működését befolyásoló tényezők – nem is beszélve akár az előzetes, akár a kísérő isteni együttműködésről – Isten *előzetes* tervei szerint alakulnak – kezdve szüleink genetikai sejtjének kijelölésétől, az időpont, a társadalmi körülmények és a kortársak meghatározásán át a kozmikus sugárzások befolyásáig – nem kétséges, hogy végső soron mindig az történik, amit ő akar. Mi emberek „szabad akaratunkból” hajtjuk végre terveit: „Az Atya az összes *választottat* öröktől fogva »előre ismerte és *arra rendelte*, hogy Fiának képmását öltsek magukra» (Róm 8,29)¹⁷

A szabadakarat problémája a keresztény teológia kiúttalan kátyúja, amely igazán akkor válik feneketlenné, ha elfogadjuk a kegyelemről szóló katolikus tanítást is. Ennek központi tétele, hogy Isten előzetes kegyelme nélkül az ember nem képes üdvös, azaz erkölcsileg jó, túlvilági érdemeket szerző cselekvésre: „Ha valaki azt mondja, hogy lehetséges megigazulni vagy a megigazultságban megmaradni Isten különleges segít-

¹⁶ Szent Tamás érvelése teljesen logikus: „A képességeket tevékenységbe emelni csak Isten tudja [...] Ha Isten nem volna a teremtményei tevékenységnek is oka, [...] nem volna teljes ok”.

¹⁷ A II. Vatikáni Zsinat *Lumen gentium* dogmatikus konstitúciója az Egyházzól 2. (V2D 141. oldal)

sége nélkül, vagy hogy ezzel együtt sem lehetséges: legyen kiközösítve!”¹⁸ Vagyis Isten segítsége nélkül nem üdvözülhetünk, de ha elkárhozunk, az mégis csak a mi hibánk! Kétségbeesésre azonban semmi ok: mivel „sorsközösségre léphetünk Jézus Krisztussal, megkönnyebbüléssel és örömmel tölt el, hogy az üdvösség végső soron *nem a saját cselekvésünktől függ*, hanem sokkal inkább Isten hozza létre [...] megváltottként vagyunk társörökösei Krisztusnak”. (DKK1, 241.)¹⁹

Végül is hogyan képzelhető el a véges teremtmények szabadakarata, amely felett ott lebeg Isten végtelen szabad akarata? Talán leghelyesebb, ha a vázolt két teológiai felfogás értékelését egy teológusra bízjuk: „A szabadakarát kérdését egyik sem oldja meg igazán [...] Jóllehet minden szabad cselekedet Isten részéről [...] elő van irányozva, [...] a teremtmény [...] olyan szabad, [...] mintha egyáltalán nem volna előirányozva. Ezt pozitív módon belátni lehetetlen, hisz ez a teremtő okság nagy hittitka.” (DOG1, 357.)

A szabadakarati cselekvésből eredő rossz legújabb teológiai magyarázata a molinizmusra emlékeztet. Eszerint Isten nem *előre* avatkozik be, hanem *utólag* gondoskodik róla – pontosan meg nem határozható módon –, hogy „az emberek tettei ne veszélyeztessék üdvözítő akaratának teljességét”, és azért ad „a teremtett világnak [*mindig tőle függésben levő*] szabadságot [...] mert szeretete szabad válaszra vár.” (DKK1, 228.) Ehhez Róma püspöke még hozzáfűzte: „Istenhez fordulásunk annak szabad és szeretetből fakadó elfogadását jelenti, hogy *teljesen tőle* – igazi Teremtőnkől – *függünk*, hogy szeretetétől függünk. Ez *nem függés*, hanem *szabadság*.”²⁰ Íme, itt zárul be a kör: az *Istentől függő szabadság* érthetetlen és önellentmondó elmélete nélkül lehetetlen volna kijelenteni: Isten a szeretet. A teológia kénytelen ragaszkodni a szabadakarát létezéséhez!

És ezzel rögtön bele is huppan egy másik kátyúba: ki kell találnia a poklot: „Azoknak lelke pedig, akik személyes halálos bűnben vagy csak az áteredő bűnnel hálnak meg, tüstént a pokolra száll, ámbár nem egyenlő büntetéssel bűnhődnek.”²¹ Bármilyen visszataszító is, hogy Isten végtelen büntetéssel sújtja a véges bűnöst, sokkal hátborzongatóbb, hogy olyanok is erre a sorsra jutnak, akik nem is tudják és nem is tehetnek róla, hogy bűnben születtek.²² Ez a tanítás olyan súlyosan sérti a józan gondolkodású hívők igazságérzését is és annyira ellentmond a jó Istenről alkotott képnek, hogy a teológusok számára „az örök kárhozatról való beszéd mutatja talán az eszkatológia legnagyobb terhét”, legszívesebben elfelejtenék. (DKK2, 488.)

¹⁸ A Trentói zsinat *De iustificacione* (= A megigazulásról) dekrétuma, 22. dogma; HD 1572.

¹⁹ Megjegyezzük, hogy a protestáns teológia egyáltalán nem dogmacentrikus: tudomásul veszi, hogy bizonyos „hitigazságok” – Isten létezése, Szentháromság, áteredő bűn, megváltás stb. – racionálisan értelmezhetetlenek és ezeket egyszerűen *hinniük kell* azoknak, akik *kereszténynek* akarják vallani magukat.

²⁰ Benedict XVI: *Convert to the Love of God* (Fordulj Isten szeretetéhez) (ZE 070221).

²¹ A Firenzei zsinat *De sorte defunctorum* (= Az elhunytak sorsáról) határozata (HD 1306). A határozat XII. Benedek *Benedictus Deus* kezdetű „ex cathedra” konstitúcióján (HD 1002) alapul.

²² *Halálos bűnt* követ el az a hívő, aki teljes tudatossággal és előre megfontolt beleegyezéssel súlyosan megsérti Isten törvényét. A végtelen büntetés viszont ellentétben van az Emberi Jogok Alapokmányában nemzetközileg elfogadott arányosság elvével és azzal az elvvel, hogy a büntetés letöltésével visszaáll az ártatlanság állapota. A kutyaszorítót a teológia úgy reméli elkerülhetni, hogy a bűn nagyságát a sértett fél méltóságával méri, így Isten megsértése végtelen bűnnek számít. Ez a magyarázat azonban ellentmondásban van azzal a matematikában igazolt és a filozófiában is elfogadott elvvel, hogy a végtelen nem érhető el véges lépésekben, következésképpen végtelen bűnt sem lehet elkövetni véges cselekedetekkel. – A 12. jegyzetben említett *áteredő bűn* halálos bűnnek számít, s csak a kereszttség szabadít meg tőle. A teológia megoldhatatlan problémája: milyen erkölcsi alapon taszítja pokolra a végtelenül szerető és igazságos Isten a megkereszteltlenül elhaltakat? Ami a kereszttség nélkül meghalt gyermekeket illeti, a katekizmus szerint „az Egyház csak Isten végtelen irgalmasságára tudja bízni őket” (KEK 1261.); azok számára pedig, akik önhibájukon kívül nem tudnak az Egyházzal és a kinyilatkoztatással, kitalálta a *vágykereszttségét*. (KEK 1281.)

Szembetűnő, hogy Jézus, aki a szerető és megbocsátó Atyát hirdette – az evangéliumokban ennek élesen ellentmondva –, határozottan hisz a pokol létezésében, többször beszél az örök tűzről: „Ott sírás és fogcsikorgatás lesz”; az utolsó ítéleten pedig elkergeti a balján állókat: „Távozzatok színem elől, ti átkozottak, az örök tűzre, amely a sátánnak és angyalainak készült”.²³ Nem csoda hát, hogy a pokol-hit az őskeresztény kortól kezdve központi eleme a keresztény hitvilágnak, létezését több dogma, pápai nyilatkozat, zsinati határozat és filozófiai állásfoglalás is megerősíti; a legrégebb: „Ha valaki azt mondja és ragaszkodik hozzá, hogy a démonok és a gonosz emberek büntetése ideiglenes és meghatározott idő elteltével véget ér [...] legyen kiközösítve”.²⁴ Szent Ágoston szerint az emberiség – mivel Ádámtól származik – elvesztette jogát az üdvösségre, a csekély számú kivételt csak Isten meg nem érdemelt kegyelme menti meg a pokoltól. „Nem csak átvitt [...] hanem valóságos értelemben vett tűz, fizikai ágens” – erősíti meg Aquinói Tamás is. Csak a felvilágosodás korától hallatszanak olyan teológiai vélemények, amelyek kétségbe vonják a pokol örök voltát.

A korábbi teológiai felfogás szerint a kárhozat kínjai kettősek:

- egyrészt az örök elvetettség tudata jelent őrjítő kint: nincs remény a kiszabadulásra, nem lehetséges semmiféle jóvátétel, Isten soha többé nem bocsát meg és nem enged magához;
- másrészt a *fizikai tűz* lángjai gyötrik az elkárhozottak *lelkét*, illetve feltámadásuk után már testüket is.

A mai teológia megkísérli fokozatosan enyhíteni ezeket a kijelentéseket és úgy felfogni a poklot, mint „a remény nem-teljesülését”, kizártságot „az Istennel és minden teremtménnyel való közösségből”, esetleg nem is mint konkrét helyet, hanem a magukra maradt lelkek „belső gyötrődését”. De kénytelen elismerni, hogy „a bibliai adatokat nehéz közös nevezőre hozni” és „nem tudja a feszültséget feloldani”. Egyfelől a szabadakarat léte „megtiltja, hogy mindenki megmentését mint a történelem biztos kimenetelét állítsuk”, másfelől viszont „Jézus Krisztusra mint a végső idők bírójára való tekintet [...] a minden emberért való reményt parancsolja”. Jóllehet „a keresztény ember reménykedik minden ember megmentésében és üdvösségében, ugyanakkor [...] számolnia kell a bukás reális lehetőségével. [...] Hogy ez a lehetőség valóság lett vagy lesz-e és hány ember számára, az a hitből kiindulva nem mondható meg.” (vö. DKK2, 489–490.) Legújabban Hans Urs von Balthazar svájci teológus fejtette ki az egyetemes remény gondolatát.²⁵ Elképzelhetjük hát, milyen kellemetlen meglepetést jelentettek a pápa közelmúltban elhangzott szavai: „A pokol, amiről napjainkban oly kevés szó esik, igenis létezik és örökkévaló mindazok számára, akik bezárják szívüket Krisztus szeretete előtt”.²⁶ Arról nem beszélt Őszentsége, hogyan kellene összeegyeztetni Isten végtelen szeretetét a pokol végtelen gyötrelmeivel.

²³ Például Mt 8.12, illetve Mt 25.41. Jézusnak az örök tűzzel és a pokol gyötrelmeivel kapcsolatos kijelentéseit Máté evangéliuma 8. Márk és Lukácsé 1-1 alkalommal idézi. János nem foglalkozik a témakörrel.

²⁴ A II. Konstantinápolyi zsinat (543) határozata Origenész ellen (HD 411).

²⁵ Alapja Szent Pál levele: „S ha majd minden alá lesz neki vetve, maga a Fiú is aláveti magát annak, aki mindent alávetett neki, hogy *Isten legyen minden mindenben*” (1Kor 15. 28), amit egyes teológusok úgy értelmeznek, hogy a pokol előbb-utóbb megszűnik.

²⁶ XVI. Benedek pápának a római Szent Felicita plébánián mondott vasárnapi szentbeszédéből (CWNews.com, 07. 03. 26)

Vitathatatlan, hogy személyiségünket öröklött genomunk alapján – mi több, jelentős mértékben az anyaméhben uralkodó állapotoktól függően is – szocializációnk során alakítjuk ki, döntően a velünk azonos korú közösségek hatására, amelyekben élünk.²⁷ Hogyan beszélhet a materialista alapú ateizmus humanista erkölcséről, ha íme elismeri, hogy ilyen kiküszöbölhetetlen és általunk megmásíthatatlan hatások befolyásolják választásainkat?

Az ellenvetés csak látszólag alapos. Génjeink és szocializációnk determinizmusa között ellentmondások feszülnek, s mivel személyiségünk kibontakozása során magunk is visszahatunk a minket befolyásoló tényezőkre, úgynevezett *kaotikus rendszer* alakul ki. Noha az ilyen rendszerek viselkedése előre megjósolhatatlan, a kaoszelmélet szerint ezek mélyén mégis valamiféle bonyolult determináltság uralkodik.²⁸ Újabban azonosították a jelenségeknek olyan körét – a *káosz peremének* nevezik –, amelyben a kaotikus rendszerek igen intenzív változásokra képesek, anélkül, hogy felbomlanának. Amikor egy kaotikus rendszer elér bizonyos bonyolultsági szintet, a *káosz peremére* kerül és külső hatás nélkül, ugrásszerűen felveszi a mélyében rejlő determinált állapotainak egyikét.²⁹

Soha nem szabadulhatunk meg génjeink és szocializációnk determinizmusától, ami hosszú távon meghatározza *átlagos* viselkedésünket. Kaotikus kapcsolatuk mégis lehetővé teszi, hogy egy-egy konkrét esetben *szabad* döntéssel válasszuk ki a lehetőségek közül a nekünk tetszőt, más szóval tudjunk másképpen dönteni, mint amit a környezeti hatások „előírnak”. Ha úgy tetszik *szabad akarat*tal nyilvánítjuk ki *meghatározottságunkat*. Szabadságunk tehát azt jelenti, hogy döntéseinket *saját* determinizmusunknak és nem másokénak alávetve hozzuk meg. Konok génállományunk tesz képessé bennünket arra, hogy megőrizzük akaratunk szabadságát, vagyis átlépjük szocializációból is eredő determináltságunkat a két kaotikus hatás között, a káosz peremén.

ÖSSZEFOGLALÁS

Ha elfogadnók is a teremtéseméletet, racionálisan gondolkodva egyhamar meg kellene állapítanunk, hogy a rosszat is Isten teremtette meg: amikor szabadakaratot adott teremtményeinek, tudnia kellett, hogy ők ezzel élve bűnököt fognak elkövetni. Noha a jó Istent feltételező teológia számára megoldhatatlan a létező rossz értelmezése, a teológusok nem adják meg magukat, kétféleképpen is megpróbálnak kikecmeregni a kátyúból:

– Egyrészt megállapítják, hogy a rossz létezése szükségszerű, hisz nélküle nem létezhetné a jó sem: duális, egymást kölcsönösen feltételező jelenségek. Ez elvben kétségkívül így van, azonban elsikkad a fontos mozzanat, hogy emiatt értékelésünk *viszonylagos*. A sarki fókavadász számára a -50°C hőmérsékletű levegő után valószínű megváltás a jégkunyhó -5°C -os „melege”, amelyben egy 20°C -ra kondicionált

²⁷ Ikrek és örökbefogadott gyerekek fejlődésének és személyiségének tanulmányozásával a legújabb pszichológiai kutatások kimutatták, hogy szüleink hatása elenyésző, személyiségünk kialakulását döntően génkészletünk és korcsoportunk „vezérli”. Feltehető, hogy a gyermekek nagyobb, úgynevezett nem-genetikai hatással vannak szüleikre, mint fordítva (vö. RIDLEY 2002, 329–330.)

²⁸ A nehézségeket az okozza, hogy a kaotikus rendszerek viselkedése *nemlineáris*: a sok egymást kölcsönösen befolyásoló feltétel együttes hatása nem határozható meg a részhatások egyszerű összegzésével. – Érvényes viszont Ramsay tétele, amely szerint nem létezik *teljes rendezettség*. (Például, ha elég sok számot válogatunk össze véletlenszerűen, biztosan lesz a halmazban legalább egy számtani sorozat.)

²⁹ Klasszikus példaként a hópelyheket szokták említeni: közismert, hogy ha elég sok „hószemcse” tapad össze, „maguktól” rendeződnek csodálatosan szép és igen változatos, szabályszerű mintázatokba (GLEICK 1999).

polgár akár meg is fagyhat. Tehát a kérdés így hangzik: *Nem lehetne kicsit kevesebb rosszal, Uram?* Persze rögtön jön a ríposzt: az „ateista gőg” bölcsebb akar lenni Isten-nél! Erről azonban szó sincs. Mindössze arról van szó, hogy nehezebben viseljük el az emberek szenvedését, mint Isten.

– A másik kedvelt, bár szinte már szájalmasan gyenge érv, hogy a rosszra az ateizmus sem tud adni semmilyen magyarázatot. Nem kívánunk utalni rá, hogy nem vagyunk birtokosai az abszolút igaz kinyilatkoztatásnak és arra sem, hogy noha a ma élő emberek túlnyomó többsége vallásosnak mondja magát, az emberiség erkölcsi kultúrája világviszonylatban is siralmasan alacsony. A válaszuk: csak akkor kellene katasztrofálisnak tekintenünk a helyzetet, ha azt kellene hinnünk, hogy egy istenség terveit valószínűsíthetjük meg. Ez az isten nemcsak tehetségtelen szervező volna, hanem – mint már említettük – ijesztően rosszindulatú is.

A teológia szerint „Isten szeretetének elsődleges és formális tárgya önmaga [...] a világ másodlagos célja az eszes teremtmények boldogsága”, akiket Isten saját képére és hasonlóságára teremtett (DKK1, 361, 471). A világegyetem *számunkra* végtelen, mert méretei felfoghatatlanul nagyok és sohasem érhetjük el határait. Az önmagát „alázatos”-nak minősítő teológia mégis azt tanítja, hogy ebben a végtelen mindenségben egy Földnek nevezett mikroporszemnyi égitesten a még ehhez képest is mikroporszemnyi emberi lény kedvéért van teremtvé az egész Univerzum! Mi mást mondhatna erre a „gőgös” ateizmus: *ugyan kérem!*

Ugyanez a teológia azt is hirdeti, hogy az ateizmus hamis istenképet alkot magának, amelyet aztán elutasít. Azt nem taglalják a teológusok, hogy pontosan milyen ez a hamis istenkép és mennyiben hamis. Ehelyett kialakítják a szerintük helyes istenképet, amelynek lényegét fejezik ki a pápai körlevél említett kezdő szavai. Az ellenérvnek szánt állítás azonban önellentmondó, hiszen ha az ateizmus valamilyen istenképet alkotna, akkor már valamilyen teizmus lenne, holott a materialista világnézet alapvető kiinduló axiómája szerint nem létezik anyagtól független szellem, következésképpen semmilyen isten sem, s éppen ezt a felfogást nevezzük ateizmusnak.

A valóság persze más: az emberek túlnyomó többsége – van talán 90 százalékuk is – egyszerűen nem képes tudatilag feldolgozni a megrázó igazságtalanságot, hogy a természetnek olyan csodálatos remekműve, mint az agy, éppen úgy megsemmisülésre van ítélve, mint egy kődarab. Bármilyen fájdalmas is, bele kell(ene) törődnünk, hogy halálunk után éppen úgy nem leszünk, ahogyan születésünk előtt sem léteztünk. Ehelyett a hívő végső kétségbeesésében kitalálja a szerető Istent, aki biztosítja számára az örök életet, méghozzá *szem nem látta, fül nem hallotta* örök boldogságban.

A Szentatya fentebb idézett tanítása kísértetiesen emlékeztet a kapitalista üzletkötési alapelvekre: mivel Isten *sóvárog* szeretetünk után, adjuk meg neki, s cserébe megkapjuk az örök boldogságot – a túlvilágon. A pápa tanítására racionálisan két elfogadható magyarázat kínálkozik:

– Túlfokozott küldetéstudata olyan mértékben beszűkítette gondolkodásmódját, hogy már nem képes tárgyilagosan érvelni állításai mellett.

– Felismerte, hogy az emberiség krónikus szeretethiányban szenved és Isten szeretetének hangsúlyozásával (is) kívánja bővíteni az Egyház hívőinek táborát.

Miközben messzemenően egyet kell értenünk az Egyháznak (és *minden* vallásnak, sőt, *minden* jóakarátú embernek) minden törekvésével, amely az emberiség javát és

boldogságát, valamint nyomorúságának enyhítését szolgálja, határozottan el kell utasítanunk a Vatikánváros Állam fejének és vezető köreinek hatalmi ambícióit és törekvését arra, hogy az abszolút igaz tant és szabályokat minden emberre ráerőszakolva a katolikus vallás hosszú távon az egész földkerekség *egyetlen* vallásává váljék. Más vallások nevében nem kívánunk nyilatkozni, de úgy gondoljuk, joggal elvárható, hogy a Vatikán betartsa legalább saját nyilatkozatait, amelyekben elismeri, hogy a kereszténység nem egyedüli kifejezési formája a vallásosságnak: „Az emberek különböző vallásoktól várnak választ az emberi lét rejtélyeire”, és „Nem hívhatjuk segítségül Istent [...] ha nem tekintünk testvérnek egyes embereket”, tudniillik a másvallásúakat is. „Ezért az Egyház elítéli az emberek faj, bőrszín, társadalmi helyzet vagy *vallás* alapján történő bármilyen diszkriminációját.”³⁰

Az emberiség nem azért süllyedt mostani kilátástalannak látszó helyzetébe, mert eltávolodott istengyermeki hivatásától, hanem azért, mert életében nem érvényesülnek a *humanista erkölcs normái*, amelyek szegletköve az aranyszabály.³¹ Az ateizmus észszerű magyarázata pedig az, hogy korlátozott képességeink és ezekhez képest szinte korlátlan hibáink birtokában ennyire voltunk képesek a magunk erejéből az eddigi evolúciós folyamat során. Beképzeltségre azonban semmi okunk, annál több az önvizsgálatra és a jobbítási szándékra.

Szilárdan valljuk, hogy az emberek evilági boldogságát *nem* vallásos *hitük*, hanem – ha egyáltalán – kizárólag *erkölcsiségük* révén érhetik el. Amit nem várhatunk el Istentől, magunknak kell megvalósítanunk: *valódi* szabad akaratunk léte megerősíti nemcsak ateista, hanem abbéli meggyőződésünket is, hogy *lehetséges* humanista erkölcsön alapuló társadalmak kialakulása! Olyan társadalmaké, amelyekben az egymás kölcsönös megbecsüléséből fakadó *bizalom* révén kibontakozik a – maiakból valóban fájdalmasan hiányzó – szeretet, és mindnyájan *úgy viselkedünk másokkal, ahogyan elvárjuk másoktól magunkkal szemben*.

Hasztalan hirdetik ellenkezőjét az egyházak, a kulcskérdés *nem* a vallásosság visszaállítása, hanem az, hogy szellemi és anyagi javaink szintjére tudjuk-e emelni *erkölcsi színvonalunkat*. Ha nem, az emberiség dicstelenül ki fogja pusztítani önmagát.

Ha viszont sikerül, az lesz a megváltás.

³⁰ A II. Vatikáni Zsinat *Nostra aetate* nyilatkozata az Egyház és a nem keresztény vallások kapcsolatáról 1., illetve 5. (V2D 399., illetve 403. oldal)

³¹ A keresztény és a humanista értékrend szembeállításának másik tanulmány tárgya.

IRODALOM

- DE CHARDIN, Teilhard 1980. *Az emberi jelenség*. Budapest: Gondolat.
GLEICK, James 1999. *Káosz*. Budapest: Göncöl.
KÜNG, Hans 1994. *Világvallások etikája*. Budapest: Egyházfórum.
RIDLEY, Matt 2002. *Génjeink*. Budapest: Akkord.
SCHNEIDER, Theodor (szerk.) 2002. *A dogmatika kézikönyve (DKK) 1–2*. Budapest: Vigília.
SCHÜTZ Antal 1938. *Dogmatika (DOGMA) I–II*. Budapest: Szent István Társulat.

FORRÁSOK

- A katolikus egyház katekizmusa (KEK)* 2002. Budapest: Szent István Társulat.
XVI. BENEDEK PÁPA 2006. *Deus caritas est kezdetű enciklikája*. Budapest: Szent István Társulat.
BIBLIA 1996. Budapest: Szent István Társulat.
DENZINGER, Heinrich 2005. *Enchiridion symbolorum, definitionum et declarationum de rebus fidei et morum* (A hittel és az erkölccsel kapcsolatos hitvallások, definíciók és deklarációk kézikönyve) (HD) Frankfurt: Herder.
ZENIT (ZE) 2007. The world seen from Rome – Daily dispatch of Zenit International News Agency; www.zenit.org/index.php?l=english
A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai (V2D) 2000. Budapest: Szent István Társulat.